

## Mercat de treball femení i industrialització rural a Espanya: relacions amb l'economia global\*

Ana Sabaté Martínez

Departament de Geografia  
Universitat Complutense de Madrid

Data de recepció: desembre 1993

### Resum

L'objectiu d'aquestes línies és el d'analitzar el procés d'incorporació de les dones al treball remunerat a les zones rurals d'Espanya com a conseqüència de la creixent economia global.

La crisi de les explotacions agràries obliga les famílies a diversificar les seves activitats cercant noves rendes; els joves i les dones constitueixen una important i nova mà d'obra que busca treball remunerat. Aquesta oferta de mà d'obra barata i no especialitzada ha estat aprofitada durant els anys vuitanta per una emergent indústria rural a Espanya.

Les dones ofereixen avantatges importants a aquestes indústries, ja que estan disposades a ocupar llocs temporals, no especialitzats, mal retribuïts, i fins i tot en l'economia informal.

Les relacions de gènere i la infravaloració social del treball de les dones són idees clau per explicar tot el procés d'industrialització rural; per altra banda, la incorporació de les dones rurals al treball remunerat provoca noves estratègies familiars i canvia les relacions de gènere tradicionals.

**Paraules clau:** Treball, descentralització, dona, rural, localització.

**Resumen.** *Mercado de trabajo femenino e industrialización rural en España: relaciones con la economía global*

El objetivo de estas líneas es analizar el proceso de incorporación de las mujeres al trabajo remunerado en las zonas rurales de España como consecuencia de la creciente economía global.

La crisis de las explotaciones agrarias obliga a las familias a diversificar sus actividades para conseguir nuevas rentas; los jóvenes y las mujeres constituyen una importante y nueva mano de obra que busca trabajo remunerado. Esta oferta de mano de obra barata y no especializada ha sido aprovechada durante los años ochenta por una emergente industria rural en España.

Las mujeres ofrecen importantes ventajas para estas industrias, puesto que están dispuestas a ocupar empleos temporales, no especializados, mal retribuidos, e incluso en la economía informal.

\* Traducció del castellà per Hermínia Pujol.

Aquest article ha estat elaborat en el marc del Projecte d'Investigació: «Mercat de treball i industrialització rural: el recurs al treball de les dones», núm. PBS90-0563, finançat per la CICYT.

Las relaciones de género y la infravaloración social del trabajo de las mujeres son ideas clave para explicar todo el proceso de industrialización rural; por otra parte, la incorporación de las mujeres rurales al trabajo remunerado provoca nuevas estrategias familiares y está cambiando las relaciones de género tradicionales.

**Palabras clave:** Trabajo, descentralización, mujer, rural, localización.

**Resumé.** *Le marché du travail des femmes et l'industrialisation rurale en Espagne: relations avec l'économie globale*

L'objectif de cet article est l'analyse du processus d'incorporation des femmes au travail salarié dans les zones rurales espagnoles comme conséquence de l'économie globale croissante.

La crise des exploitations agraires oblige les familles à diversifier leurs activités pour l'obtention de nouvelles rentes; les jeunes et les femmes constituent une main d'œuvre nouvelle et importante à la recherche d'un travail salarié. Cette offre de main d'œuvre bon marché et non spécialisée a été mise à profit pendant les années quatre-vingt par une industrie rurale qui émerge en Espagne.

Les femmes représentent des avantages importants pour ces industries, vu qu'elles sont disposées à occuper des emplois temporaires, non spécialisés, mal payés, ou qui retournent même de l'économie informelle.

Les relations de genre et l'infravaloración social du travail des femmes sont des idées-clés pour expliquer le processus d'industrialisation rurale; par ailleurs, l'incorporation des femmes rurales au travail rémunéré provoque de nouvelles stratégies familiales et est en train de transformer les relations traditionnelles de genre.

**Mots-clés:** Travail, décentralisation, femme, rural, localisation.

**Abstract.** *Female labour market and rural industrialisation in Spain: its relations with the global economy*

The aim of this article is to study the process by which women are transferring from unpaid to paid work in many rural areas of Spain as a consequence of the expansion of the Global Economy.

The agricultural crisis compels families to diversify their activities, in search for new incomes; young people and women constitute an important and new rural labour market looking for paid jobs. Advantages has been taken of this pool of cheap and unskilled workers by a growing rural industry in Central Spain, specially in the eighties.

Female workers offer important advantages for these industries, since they are willing to occupy temporary, unskilled, informal and low paid jobs.

Gender relations at family level and the social disrespect for women's work are key factors in understanding the whole process. On the other hand, the incorporation of country women to paid work leads to new strategies at family level and is changing traditional gender relations.

**Key words:** Work, decentralization, women, rural, location.

#### Sumari

Economia global, indústria rural i  
incorporació de les dones al mercat de  
treball

Apropament a l'àrea d'estudi

Anàlisi dels resultats  
Interpretació i conclusions  
Bibliografia

## Economia global, indústria rural i incorporació de les dones al mercat de treball

### *Descentralització de la indústria els anys vuitanta: economia global i mà d'obra femenina*

La internacionalització dels mercats de treball en el marc d'una economia global està produint, com és ben conegut, canvis fonamentals en la localització de les activitats econòmiques.

Les activitats industrials són afectades en més gran mesura pels processos de relocalització, aquesta dinàmica és molt evident en les indústries intensives en treball, que es van desplaçant a la recerca de mà d'obra abundant, barata, flexible i sense organització sindical (Dicken, 1992).

En aquest marc econòmic, hi ha espais nous (abans perifèrics en el sentit econòmic) i grups nous de població (abans marginals als mercats de treball) que han esdevingut molt atractius per a aquelles indústries lleugeres que utilitzen un elevat volum de mà d'obra no especialitzada. Els exemples més coneguts d'espais perifèrics incorporats són els enclaus industrials dins de zones subdesenvolupades, com, per exemple, Singapur, Taiwan, Tailàndia o Mèxic; encara que menys conegut, el mateix procés s'ha desenvolupat durant els anys vuitanta en els espais rurals dels països de l'Europa meridional (Houssel, 1985).

Malgrat que el principal factor d'atracció per a aquesta relocalització rau en la disponibilitat de mà d'obra abundant i barata, la geografia industrial ha posat més atenció en els aspectes territorials que no pas en les relacions amb els mercats de treball. És significatiu que aquest «oblit» científic coincideixi amb una mateixa realitat verificada a nivell mundial i local: la pràctica totalitat d'aquestes indústries utilitzen mà d'obra femenina. Això crea situacions totalment noves, ja que es tracta de regions perifèriques (com Taiwan, Tailàndia, Malàsia, Mèxic) on anteriorment les dones quasi no havien participat en el treball remunerat (Benería, 1991).

La industrialització de zones rurals ha seguit les mateixes pautes, ja que quasi tot el treball generat és ocupat per dones (Sabaté, 1989a). Si anem una mica més enllà, podem afirmar que l'existència de nuclis de població amb un elevat volum de dones joves, sense altres alternatives de treball, està associada a la major part de la indústria rural descentralitzada durant els anys vuitanta; això és vàlid per Espanya i l'Europa meridional en general.

### *Un procés emergent: el treball remunerat de les dones a les zones rurals*

El nostre objectiu no és el d'analitzar la industrialització en si mateixa, sinó les transformacions que implica l'accés de les dones del medi rural a treballs remunerats; els canvis de funcions, les noves estratègies familiars davant el treball reproductiu i fins i tot les noves relacions de gènere són alguns dels efectes derivats i que constitueixen pròpiament l'objectiu de la nostra investigació.

Per entendre correctament la situació s'ha de fer una breu referència al punt de partida:

- la divisió del treball segons el gènere és molt acusada a les zones rurals d'Espanya;
- el treball reproductiu s'assigna a les dones amb caràcter exclusiu;
- les dones han contribuït al treball productiu de manera habitual, però aquest treball ha estat ignorat socialment i econòmicament.

En la situació actual, i davant la crisi de la major part de les petites explotacions agràries, les famílies desenvolupen noves estratègies per augmentar i diversificar les seves rendes (Arkleton Research, 1990; Fuller, 1990), en destaca la incorporació al treball assalariat de joves (homes i dones) i de dones (joves i d'edat mitjana).

D'aquesta manera les dones del medi rural s'incorporen al mercat de treball en unes condicions específiques:

- a) Elles segueixen realitzant tot el treball reproductiu, al qual ara s'afegeix el productiu; en cas de conflicte, es continua considerant que les responsabilitats familiars (treball reproductiu) són prioritàriament de les dones.
- b) No han tingut cap formació professional ni cap experiència laboral prèvia; venen al mercat de treball les activitats que van aprendre en el marc de la família, i en concret de les seves mares: cosir, netejar, cuinar, tenir cura d'altres persones.
- c) La suma de les circumstàncies anteriors determina que les dones s'incorporin al mercat de treball en condicions molt precàries: salaris baixos, treballs temporals, inestables, no especialitzats i sovint dins el sector informal.

### Apropament a l'àrea d'estudi

Dins d'aquest marc general, la nostra investigació s'ha centrat en l'anàlisi de les relacions existents entre dos processos recents: la incorporació de les dones al treball remunerat i la industrialització a les zones rurals (Sabaté, coord., 1990).

L'àmbit territorial seleccionat és una àmplia zona del centre-oest d'Espanya que inclou les províncies de Salamanca, Àvila, Segòvia, Toledo i Càceres; prèviament s'havia realitzat un estudi similar a les zones rurals del sud-est de la Comunitat de Madrid (Martín Caro, 1990; Martín Gil, 1990; Sabaté i altres, 1991).

La zona fou elegida de manera que tingués importants diferències internes: forma part de tres comunitats autònomes diferents (la qual cosa permet de calibrar el paper de determinades polítiques regionals), inclou províncies de considerable industrialització (Toledo) juntament amb altres de despoblades i regressives (Àvila, Segòvia), així com entorns físics i agraris diversos.

Malgrat els contrastos, són comunes les característiques següents per al conjunt de la zona analitzada:

- a) L'emigració hi fou molt acusada durant els anys seixanta i setanta, la qual cosa ha generat unes densitats de població generalment baixes (especialment a les províncies del nord).

- b) Les activitats econòmiques han vingut definides pel predomini del sector agrari; davant la crisi de la major part de les explotacions agràries familiars s'observa una doble dinàmica: enfront del progressiu deteriorament de les províncies del nord (Salamanca, Àvila i Segòvia), les del sud, més poblades, han optat per diferents estratègies de diversificació econòmica; la novetat rau en un important creixement del sector industrial durant els anys vuitanta, en zones que no comptaven amb cap tipus de tradició manufacturera anterior.

En aquest marc territorial la investigació es planteja a l'entorn de dos nivells d'anàlisi: 1) Delimitació i localització de la indústria rural a partir de fonts estadístiques convencionals; en concret s'utilitza el Registre Industrial d'Espanya, amb dades corresponents a 1989 (Miner, 1989); 2) A partir de la localització inicial, s'opta per un apropament qualitatiu, havent-se realitzat dues-centes entrevistes en profunditat a les pròpies dones. L'objectiu d'aquestes entrevistes és el de conèixer les condicions de treball (horaris, salaris, relacions laborals, etc.), les relacions amb el treball reproductiu i els possibles canvis que s'estiguin produint com a conseqüència de la incorporació al treball remunerat fora de casa.

## Anàlisi dels resultats

### *Característiques de la indústria y organització de la producció*

La indústria existent és escassa i poc diversificada, com correspon a un espai rural profund, malgrat això, el procés d'industrialització ha estat molt dinàmic durant els anys vuitanta i ofereix diferències territorials importants (vegeu la figura 1).

Un dels aspectes més significatius és el predomini de sectors industrials intensius en mà d'obra, que requereixen poques inversions i baixa tecnologia, de manera que la reducció de costos es porta a terme mitjançant la contractació de mà d'obra barata; aquesta característica és comuna a tots els sectors industrials subjectes a la descentralització.

El quadre 1 sintetiza els resultats de l'anàlisi general: per un total de 41.247 llocs de treball generats a la zona, dominen els sectors d'indústries lleugeres i que utilitzen mà d'obra femenina (confecció, calçat, tèxtil, alimentàries), la qual cosa significa el 52,05% del total de llocs de treball. L'única branca industrial ben desenvolupada a les zones rurals i el treball de la qual és fonamentalment masculí és la de fabricació de mobles (13,62% dels llocs de treball), la qual té el seu màxim desenvolupament a la província de Toledo. Si es comparen aquestes dades amb les del conjunt d'Espanya, resulta manifesta la concentració d'indústries intensives en treball a les zones rurals analitzades, que totalitzen el 65,67% dels llocs de treball enfront del 38,70% per al conjunt d'Espanya.

La major part de la indústria rural està directament relacionada amb els avantatges oferts pels mercats de treball rurals: salaris baixos, conflictivitat laboral nul·la, escassa formació professional i flexibilitat per a disposar de mà d'obra temporal, la qual cosa té gran utilitat en aquestes empreses per a solucionar

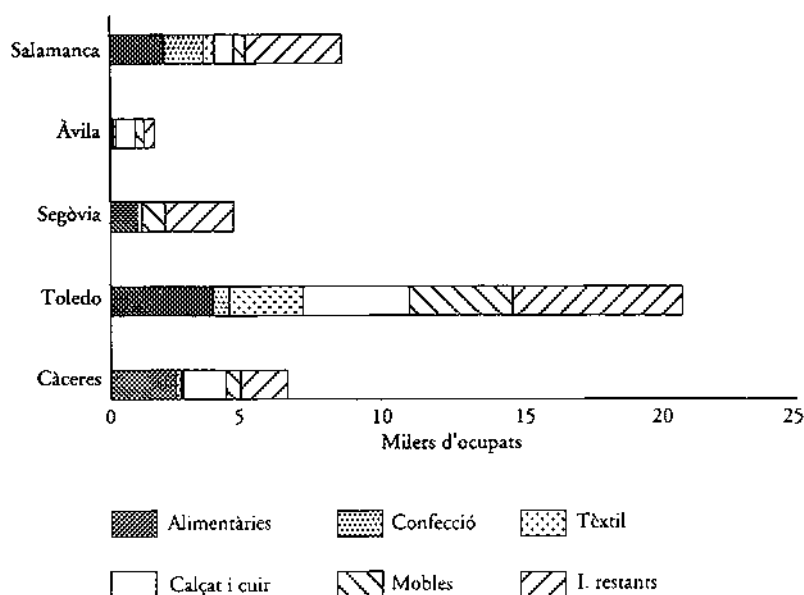


Figura 1. Indústria rural: ocupació total. Font: MÍNER, 1989.

uns ritmes de treball caracteritzats per una acusada estacionalitat (habitual en les indústries alimentàries i també molt freqüent en la confecció i el calçat). El recurs a l'economia submergida (treball a domicili) és una altra pràctica habitual per abaratir els costos de producció, especialment en sectors com el del calçat i de la confecció (Sanchís, 1987). En aquest context la mà d'obra rural cobreix tots els requisits per a l'abaratiment i la descentralització, especialment la de les dones; a més a més, elles seran contractades de manera sistemàtica en tots els casos de treball temporal i a domicili.

Alguns aspectes molt importants de l'organització d'aquest tipus d'indústries són els següents:

- La grandària de les empreses és molt reduïda, per exemple, en les indústries de confecció la mitjana és de 20 llocs de treball per empresa.
- La fórmula organitzativa d'aquestes petites empreses és la subcontractació per altres de grans radicades en els centres urbans i industrials del país, com és habitual en tots els processos de descentralització productiva.
- Existeix una forta especialització sectorial en espais molt reduïts; això es produeix sobretot a la indústria tèxtil i a la del calçat (el poble de Fuensalida, a Toledo, registra 2.080 llocs de treball per un total provincial de 2.638);

Quadre 1. Estructura de la indústria rural (5 províncies).

Sectors industrials	Total empreses	Total ocupació	% total empreses	% total ocupació	% total ocupac. Espanya*
I. Alimentàries	463	8.751	20,76	21,21	14,78
I. Tèxtil	106	2.611	4,75	6,33	4,84
I. Cuir	18	321	0,82	0,78	1,12
I. Calçat	133	2.638	5,96	6,40	9,33
I. Confecció	360	7.150	16,14	17,33	
I. Fusta	373	5.618	16,73	13,62	8,63
<b>Total 6 sectors</b>	<b>1.453</b>	<b>27.089</b>	<b>65,16</b>	<b>65,67</b>	<b>38,70</b>
<b>Total indústria</b>	<b>2.230</b>	<b>41.247</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>100</b>

Fonts: MINER, 1989 i (\*) EPA, 1993.

una cosa similar passa a la indústria del moble (Toledo) i a la de la carn salada (Salamanca).

- La indústria de la confecció té una gran importància en les zones rurals: és la que més s'ha desenvolupat en el període de referència i la que es relaciona directament amb el treball femení, ja que més del 90% dels llocs de treball són ocupats per dones. La seva distribució territorial és més homogènia que en els altres sectors; en tot cas es localitza en zones de poblament concentrat, en nuclis grans (La Manxa i Extremadura) que han conservat un volum important de població jove, la qual manca quasi completament a les províncies de Castella-Lleó.

Una part molt significativa del treball total en el sector (69,5%) procedeix de cooperatives, que estan molt més desenvolupades en la confecció que en la resta de sectors.

També la confecció és el sector que més sovint utilitza treball informal a domicili (Sánchez López i altres, 1984) i, per tant, la seva importància local com a generador de llocs de treball és molt superior a les dades oficials recollides fins aquí.

- Les indústries alimentàries tenen unes característiques diferents: en general són més antigues, solen estar lligades als recursos locals (productes hortícoles a les fàbriques conserveres d'Extremadura) i hi ha grans empreses, amb volums de contractació de 300 o 400 persones per temporada.
- A la majoria dels sectors industrials hi ha fortes oscil·lacions en el ritme de producció, la qual cosa obliga a contractar mà d'obra temporal; això es produeix sobretot a les indústries alimentàries, però també a les de la confecció, el calçat i el tèxtil.

En conseqüència, una característica comuna de la indústria rural és el recurs al treball temporal (per abaratir els costos salarials). És evident que parlar de

treball a la indústria rural i de treball remunerat de les dones té molts elements en comú.

### *Característiques de les treballadores i condicions de treball*

La informació per a aquest apartat procedeix íntegrament de les entrevistes realitzades a les pròpies treballadores<sup>1</sup>.

Les característiques de les dones i les seves condicions de treball són força similars a totes les zones analitzades, encara que s'observen notables diferències entre les més industrialitzades i properes a Madrid (com és el cas de la província de Toledo; Sabaté, 1993) i les zones més rurals.

El perfil més freqüent és el de dones joves (20 anys de mitjana es va obtenir en una investigació similar realitzada a la Comunitat de Madrid, Sabaté i altres, 1991), solteres, sense càrregues familiars i sense cap tipus de formació professional. Aquest perfil és el més característic en el sector de la confecció, tant en cooperatives com en tallers privats.

A les zones d'industrialització més antiga, la incorporació de les dones al treball assalariat es va fer amb anterioritat, pel fet que es tracta de dones amb una mitjana d'edat més elevada (30-40 anys), que són casades i tenen fills, la qual cosa implica una problemàtica molt diferent de les anteriors respecte a les càrregues familiars i el treball domèstic.

El *treball a domicili*, submergit, correspon quasi exclusivament al sector de la confecció. El perfil de les dones que treballen a casa seva és d'edat una mica superior (40-50 anys), també casades i amb fills; la seva importància quantitativa s'ha reduït molt durant els anys vuitanta, arribant a desaparèixer completament a totes aquelles zones on s'implantaren les cooperatives, com ha passat a la província de Toledo (Sabaté, 1993).

El *treball temporal* és la fórmula habitual a les indústries alimentàries, en especial a les fàbriques de conserves d'Extremadura i de massapà de Toledo; també en aquest cas és freqüent que sigui realitzat per dones casades i amb fills. Les pròpies entrevistades assenyalen que la temporalitat dels contractes (més o menys d'uns tres mesos) els permeten de superposar treball productiu i reproductiu; en canvi, les dones joves i solteres (igual que els homes) no volen mai aquests tipus de contractes, sinó els de durada anual.

Les condicions laborals són molt similars en tots els casos analitzats: les treballadores, en general, desconeixen completament els seus drets i la seva situació laboral, per la qual cosa són freqüents els contractes irregulars (en pràctiques, temporals, discontinus); els salaris s'ajusten als mínims estipulats en els convenis corresponents i se'ls adjudica sempre les categories laborals més baixes, al·ludint a la seva nul·la formació professional. Es fa necessari assenyal·lar l'absència d'organització sindical a les zones i empreses analitzades, a la qual cosa s'afegeixen

1. Totes les entrevistes de la província de Toledo han estat realitzades per Mercedes Reyna; aquesta informació constitueix el nucli de la seva Memòria de Llicenciatura.



les seves dificultats d'actuació a causa de la poca grandària de les unitats productives.

El treball a les cooperatives no presenta diferències respecte a la situació anterior; els ingressos són molt variables segons la qualitat de la gestió, el client per a qui treballen, l'existència d'intercanvis o no, etc.

### *Família i treball domèstic*

Un dels aspectes que s'està intentant d'esbrinar és en quina mesura la incorporació a treballs remunerats es compatibilitza amb el treball domèstic i les càrregues familiars.

En el cas de les treballadores a domicili i de les temporeres tota la responsabilitat recau sobre elles mateixes, malgrat les llargues jornades de treball realitzades, un dels avantatges al·ludits per a treballar en aquest règim és precisament que «els facilita el treball domèstic», ja sigui per poder treballar al propi domicili, o perquè, per terme mitjà, només ho fan dos o tres mesos a l'any.

Malgrat això, a les zones d'industrialització més antiga s'observa una tendència al canvi: a les famílies on les dones treballen fora la jornada completa, el treball domèstic comença a ser acceptat com a responsabilitat familiar i els marits assumeixen que han «d'ajudar».

Les *estructures familiars* tenen un paper fonamental en aquest procés: la proximitat física de la resta de la família facilita que sovint siguin les dones de la generació anterior (mares sobretot) les que comparteixin el treball reproductiu, encarregant-se dels fills més petits. La pervivència parcial de la família extensa juga, per tant, un paper molt important, la qual cosa és una característica dels països mediterranis, com s'ha posat de manifest a Itàlia en processos similars (Vinay, 1985); en tot cas, les dificultats d'atendre els fills i l'habitatge estan determinant una caiguda dràstica i voluntària de la fecunditat de les dones joves treballadores, igual que ha passat a les ciutats.

Convé destacar que, segons s'ha pogut verificar més amunt, existeix una correlació evident entre les característiques personals de les dones i les seves condicions de treball: com més exclusiva és la càrrega del treball reproductiu per a elles, les seves possibilitats d'elecció són menors, de manera que les dones casades, d'edat mitjana i amb fills es veuen relegades a les condicions de treball més precàries.

### **Interpretació i conclusions**

#### *Geografia feminista i geografia industrial*

El tema plantejat és un clar exemple de com la geografia feminista pot millorar la interpretació tradicional de determinats processos de descentralització industrial.

La infravaloració del treball de les dones, la seva falta de formació professional i, molt especialment, la superposició de treball productiu i reproductiu

determina que les dones s'incorporin al mercat de treball en condicions molt precàries; la qual cosa afavoreix uns salaris molt baixos i la disposició de treballar de forma discontinua, sense horaris ni contractes laborals.

Aquestes condicions de flexibilitat resulten extraordinàriament atractives per a les empreses intenses en mà d'obra que s'han desplaçat als espais rurals de l'Europa meridional. La situació de crisi econòmica dels anys noranta posa de manifest la precarietat d'aquell procés: la recerca de mà d'obra encara més barata trasllada moltes empreses de confecció a països com el Marroc, reforçant la participació de l'Índia, Corea, Taiwan i de països del sud-est asiàtic en general.

### *Les dones com a mà d'obra «captiva»*

En els espais analitzats (zones rurals del centre-oest d'Espanya) el procés es veu reforçat per la situació econòmica general del país i, en especial, del sector agrari. La profunda crisi de l'agricultura familiar, la manca d'altres alternatives de treball en el medi rural, juntament amb la impossibilitat d'emigrar a les ciutats (a causa dels elevats índexs urbans d'atur) posen les dones i els joves davant d'una difícil situació: necessiten aportar rendes a la unitat familiar, però no tenen alternatives. Per això no poden elegir i han d'acceptar les condicions de treball imposades i, en especial, els salaris baixos i la precarietat del treball en general; aquí rau la «captivitat» de les dones pel que fa a la mà d'obra (Wekerle i Rutherford, 1989).

### *Estructures familiars i relacions de gènere davant la nova situació*

Les estructures familiars tenen una funció molt important en tot el procés; a la vegada, estan subjectes a canvis derivats de la nova situació.

En primer lloc, la incorporació de les dones al treball remunerat s'està portant a terme gràcies a la pervivència d'unes xarxes familiars fortes i ben estructurades que supleixen la insuficiència d'aquells serveis socials que haurien de facilitar la incorporació de les dones al mercat de treball. Aquestes xarxes funcionen en especial entre les dones d'una mateixa família; el millor exemple el constitueix el fet de tenir cura dels infants petits en un marc territorial on les guarderies són inexistents o molt escasses (com és el cas de les zones rurals): les dones joves casades deixen les seves criatures petites a les seves mares, germanes, sogres o cunyades.

Al llarg de les entrevistes es fa evident la diferència de les dones segons la seva edat i les seves relacions amb el cicle vital: quan són joves i sense càrregues familiars, s'incorporen al mercat de treball de manera força similar a la dels seus companys. Les diferències més grans s'estableixen quan la càrrega familiar és més acusada (entre 30 i 40 anys); en el cas que estiguin incorporades a la feina remunerada, ocupen les situacions més precàries: temporalitat, discontinuïtat, economia submergida o treball a domicili són les seves condicions habituals de treball.

Des d'una altra perspectiva, s'ha d'assenyalar que els *costos de reproducció* són més baixos a les zones rurals que no pas a les ciutats, la qual cosa permet mantenir un nivell de vida acceptable amb salaris baixos: la vivenda és molt més barata, no hi ha despeses de transport, els menjars es realitzen en el propi domicili, existeixen encara productes d'autoconsum a la família (reapareix el tema de les xarxes familiars). Això explica en bona mesura el fet que els salaris a les zones rurals siguin inferiors als que es perceben a les ciutats (es calculen al voltant de 15-20% més baixos).

De tota manera, no es pot oblidar que aquests costos menors de reproducció estan basats en gran mesura en la dedicació, fins ara exclusiva, de les dones al treball domèstic; l'evolució d'aquesta situació, juntament amb l'afebliment de les famílies extenses, suposarà una elevació en els costos de reproducció i, per tant, la desaparició d'un dels principals avantatges amb els quals ha comptat la industrialització rural.

Per últim, la situació està introduint canvis notables en les *relacions de gènere*, com es desprèn de moltes de les entrevistes mantingudes: les dones valoren molt positivament la seva incorporació al treball, no només pel seus avantatges econòmics, sinó pel que suposa d'independència i relacions amb altres persones (altres dones generalment). A la vegada, això permet que les pautes de conducta dels seus companys es vagin modificant de mica en mica: per primera vegada ells comencen a admetre l'obligació de «col·laborar» en el treball domèstic.

En conclusió, el tema plantejat permet posar de manifest la interacció entre els processos globals i les estratègies individuals i familiars: l'economia-món transforma tots els territoris i les societats, però a la vegada aquesta economia no es pot explicar sense recórrer a les estratègies familiars i a les relacions de gènere.

## Bibliografia

- ARKLETON RESEARCH (editors) (1990). *Cambio Rural en Europa*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- BENERIA, L. (1991). «La globalización de la economía y el trabajo de las mujeres». *Revista de Economía y Sociología del Trabajo*, núm. 13/14, p. 23-35.
- DICKEN, P. (1992, 2a. edició). *Global Shift. The Internationalization of Economic Activity*. Londres: Paul Chapman Editing.
- FULLER, A. M. (1990). «From Part-time Farming to Pluriactivity: a Decade of Change in Rural Europe». *Journal of Rural Studies*, vol. 6, núm. 4, p. 361-373.
- HOUSSEL, J. P. (1985). *De la industria rural a la economía sumergida*. València: Instituciones Alfonso El Magnánimo.
- MARTÍN-CARO HERNÁNDEZ, J.L. (1990). «Industrialización rural y condiciones de trabajo de la mujer en el sector textil de Madrid». *III Coloquio de Geografía Industrial*, Sevilla, p. 76-93.
- MARTÍN GIL, F. (1990). «Las trabajadoras rurales como factor de localización de la industria de la confección. Algunas estrategias empresariales». *III Coloquio de Geografía Industrial*. Sevilla, p. 65-75.

- MINISTERIO DE INDUSTRIA Y ENERGIA (1989). *Registro Industrial de España*.
- NAROTZKY, S. (1988). *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*. València: Ed. Alfonso El Magnánimo.
- SABATÉ MARTÍNEZ, A. (1989a). «Geografía y Género en el medio rural: algunas líneas de análisis». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 14, p. 131-147.
- SABATÉ MARTÍNEZ, A. (1993). «Industria rural en Toledo: la incorporación de las mujeres al mercado de trabajo». *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, núm. 12, p. 277-288.
- SABATÉ MARTÍNEZ, A. (coordinadora) (1990). *Mercado de Trabajo e Industrialización rural: el recurso al trabajo de la mujeres*. Proyecto de investigación subvencionado por la CICYT, núm. PBS90-0563.
- SABATÉ MARTÍNEZ, A.; MARTÍN-CARO, J.L.; MARTÍN GIL, F.; RODRÍGUEZ MOYA, J. (1991). «Gender Divisions of Labour and Economic Change: the clothing industry in rural areas (Community of Madrid)». *Iberian Studies*, vol. 20, núm. 1&2, p. 135-154.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, A.; GARCÍA VERDUGO, F.; ORTIZ NAVAS, M.; RUÍZ BARRIENTOS, M.C. (1984). «La industria de la confección en zonas rurales del sur de Córdoba», *Estudios territoriales* 13-14, p. 47-64.
- SANCHIS, E. (1987). *El trabajo a domicilio en el País Valenciano*. Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer.
- VINAY, P. (1985) «Family life cycle and the informal economy in Central Italy». *International Journal of Urban and Regional Research*, núm. 9, p. 82-97.
- WEKERLE, G.; RUTHERFORD, B. (1989). «The mobility of capital and the immobility of female labor: responses to economic restructuring», a WOLCH, J.; DEAR, M. (1989). *The Power of Geography*. Boston: Unwin Hyman, p. 132-172.